

Makalenin Geliş Tarihi: 24.12.2018
Kabul Tarihi: 27.12.2018
Makalenin Türü: Araştırma-İnceleme

**MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİ MUSTAFA KEMAL PAŞA VE KÂZİM
KARABEKİR PAŞA'NIN AZERBAJCAN VE BOLŞEVİKLİK
HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ**

**MUSTAFA KEMAL PASHA AND KÂZİM KARABEKİR PASHA'S
OPINIONS ABOUT AZERBAIJAN AND BOLSHEVISM IN THE
PERIOD OF NATIONAL STRUGGLE**

Doç. Dr. Hayat ŞAMIYEVA*

ÖZ

Mustafa Kemal Paşa ile Kazım Karabekir Paşa Milli Mücadele döneminin iki önemli ismidir. Bunun en önemli sebebi, Milli Mücadele'nin bu iki önder sayesinde başarılı olmasıdır. Bu iki büyük komutan Milli Mücadele döneminde sadece Türkiye Türklüğü ile ilgilenmemişlerdir. Aynı zamanda Azerbaycan'a da ilgi göstermişler ve burada yaşayan Türklerle de iletişim haline geçmişlerdir. Onların ilgisini çeken diğer bir konu da Bolşeviklik olmuştur. Bu bakımdan Mustafa Kemal Paşa ve Kazım Karabekir Paşa'nın da Azerbaycan ve Bolşeviklik hakkındaki görüşleri önemlidir. Bu amaçla makalede bu iki önemli şahsiyetin gözüyle Azerbaycan ve Bolşeviklik konusu araştırılmaya çalışıldı.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Bolşevizm, Mustafa Kemal Paşa, Kazım Karabekir Paşa

ABSTRACT

Mustafa Kemal Pasha and Kazim Karabekir Pasha are two important names of the National Struggle period. The most important reason for this is that the National Struggle is successful thanks to these two leaders. These two great commanders just haven't to deal with Turkey Turkishness during the National Struggle. At the same time,

* Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi A. Bakıhanov Tarih Enstitüsü Öğretim Üyesi ve Azerbaycan Radyo-Televizyon Üst Kurulunda Başuzman; hayatsemi@rambler.ru

they have shown interest in Azerbaijan and have also been in contact with the Turks living here. Another issue that attracted them was Bolshevism. In this respect, Mustafa Kemal Pasha and Kazım Karabekir Pasha's views on Azerbaijan and Bolshevism are important. In this regard, we tried to investigate this matter in our research “*Azerbaijan and Bolshevism with the eyes of Mustafa Kemal Pasha and Kazım Karabekir Pasha*”.

Keywords: Azerbaijan, Bolshevism, Mustafa Kemal Pasha, Kazım Karabekir Pasha

GİRİŞ

Mondros Mütarekesi'nin 7. Maddesi'ni uygulamaya başlayan İtilaf Devletleri Anadolu'da işgallere başladı. . Bu doğrultuda 15 Mayıs 1919'da İzmir işgal edildi. Bu işgal sonrası Türklerin bu işgale karşılık Rumlara saldırdığı söylentisi iddia edildi. Bu durum İtilaf Devletlerinin Padişah'a ve İstanbul Hükümeti'ne baskısına sebep oldu. Bu doğrultuda Mustafa Kemal Paşa sözde “*Pontus'çu*” *Rumlara*” karşı Türkler tarafından girişilen saldırıyı durdurmak için IX. Ordu Müfettişi¹ olarak görevlendirildi².

IX. Ordu Müfettişi olarak 16 Mayıs 1919'da Bandırma vapuru ile İstanbul'dan hareket eden Mustafa Kemal Paşa yirmi üçü subay yirmi beşi de personel olmak üzere kırk sekiz kişiyle 19 Mayıs 1919'da Samsun'a geldi. O'nun önceden belirlediği iki amaç vardı. Bu amaçlardan ilki Anadolu'ya geçtikten sonra Milli Mücadele hareketini başlatmak ve bu hareketi teşkilatlandırmak idi. Diğeri ise yapılan işgallerin tüm Anadolu'ya duyurulmasını ve işgallerin durdurulmasını sağlamaktır³.

Mustafa Kemal Paşa Samsun'a geldiğinde Samsun İngilizlerin kontrolü altındaydı. Diğeri taraftan burada İtilaf Devletlerince desteklenen Pontus'çu çeteler de vardı⁴. 22 Mayıs'ta buradaki olaylarla ilgili bir rapor hazırlayan Mustafa Kemal Paşa raporda, “*İzmir'in haksız işgalinin ordu ve milleti içten yaraladığını, bu tecavüzü kabul edemeyeceklerini, İngilizlerin bu bölgeye haksız olarak asker çıkarmış olduklarını*”

¹ Birinci Dünya Savaşı'ndan önce 7 Haziran 1918'de kuruldu. IX. Ordu Müfettişliği başlangıçta “*IX. Ordu Kıt'aatı Müfettişliği*” adı ile kuruldu. Daha sonra Haziran 1919'da III. Ordu Müfettişliği olarak adı değiştirildi. IX. Ordu Müfettişliği diğer ordu müfettişliklerine nazaran farklılık arz etmektedir. Bu özelliğini barıştan ziyade bir Harp Karargâhı görünümünde olmasına borçludur. Ayrıca belirli bir merkezinin olmaması ve seyyar bir konumda olması da diğer bir farklılığı idi. IX. Ordu Kıt'aatı Müfettişliği'ne önceki tecrübelerinden dolayı, Mustafa Kemal Paşa tayin edildi. 3 Nisan 1919'da lağvedildi. (Zekeriya Türkmen, **Mütareke Döneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılanması (1918-1920)**, Ankara, 2001, s.111.)

² Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, İstanbul, 1988, s.673.

³ Eric Jan Zürcher, **Milli Mücadele'de İttihatçılık**, İstanbul, 1987, s.217.

⁴ Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, I**, Ankara, 1977, s.236.

belirtmekteydi. Ayrıca Samsun bölgesindeki Rumların siyasi emellerinden vazgeçmeleri halinde, kargaşa ortamının kendiliğinden son bulacağını vurgulamaktaydı. Yunanlıların İzmir'i işgalinin haksız olduğunu ifade eden Mustafa Kemal Paşa, Samsun'unda İngiliz işgali altında olduğunu biliyordu. Bu şehrin kıyı şehri olması her türlü saldırıya açık hale gelmesine sebep oluyordu. Bu durumu İngilizler fırsata çevirdi. Bundan başka Samsun ve çevresindeki Rum çetelerinin faaliyetleri de III. Ordu Karargâhı'nı Anadolu'nun iç bölgelerine taşımak için bir sebep teşkil ediyordu. Bu doğrultuda Mustafa Kemal Paşa 25 Mayıs'ta Havza'ya hareket etti⁵.

Mustafa Kemal Paşa Havza'da) 28 Mayıs 1919'da bir genelge yayınladı. Askeri ve mülki amirler ile Müdafaa-i Hukuk cemiyetlerine gönderdiği yazıda; İzmir'in Yunanlılarca işgalinin protesto ve mitinglerle kınanmasını, İtilaf Devletlerine bu işgali kınayan telgrafların çekilmesini, yapılacak mitinglerde azınlıklara kötü davranılmamasını ve Anadolu'nun her tarafında milli cemiyetlerin kurulmasını istemekteydi⁶.

Mustafa Kemal Paşa'nın bu faaliyetleri başta İngilizlerin dikkatini çekti. Bu yüzden de Havza'daki faaliyetlerini yürüttükten sonra İstanbul'a çağrıldı. Ancak O, bu çağrıya uymayarak, 12 Haziran 1919'da Amasya'ya hareket etti. Burada hazırladığı genelgeyi 22 Haziran'da yayınladı. Buradaki çalışmalarını tamamladıktan sonra Erzurum'a geçerek 23 Temmuz 1919'da Erzurum Kongresi'ni düzenledi. Erzurum Kongresi'nde alınan kararlar gereği Sivas'a geçti. 4 Eylül'de açılan Sivas Kongresi'nde Erzurum Kongresi'nde alınan kararlar genişletildi. Bu kongrede Anadolu ve Rumeli Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti kurulduktan sonra cemiyetlerin tek elden kontrolü sağlanmış oldu. Erzurum Kongresi'nde oluşturulan Heyet-i Temsiliye⁷ sadece Doğu Anadolu için oluşturulmuştu. Sivas Kongresi'nde ise bu kurul tüm Anadolu'yu temsil edecekti. Kongrede Mustafa Kemal Paşa Heyet-i Temsiliye Başkanı seçildi. Bu kongre ile İstanbul Hükümeti ve İtilaf Devletlerine karşı da bir tavır alınmış oluyordu⁸.

A- MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN GÖRÜŞLERİ

Heyet-i Temsiliye Başkanı Mustafa Kemal Paşa'nın Bolşevikler, Kafkaslar ve Azerbaycan hakkındaki düşünceleri, Anadolu'da ve Kafkaslarda incelemeler yapmak

⁵<http://www.ait.hacettepe.edu.tr/egitim/ait203204/18.pdf> Erişim Tarihi: 11.11.2018

⁶**Milli Egemenlik Belgeleri**, Ankara, 2015, s.8.

⁷İstanbul Hükümetleri'nin teslimiyetçi politikasına karşılık, millet iradesinin sözcüsü olacak olan Heyet-i Temsiliye'nin ortaya çıkarılma fikri, 21/22 Haziran 1919 gecesi yayınlanan Amasya Genelgesi ile idi. (Kemal Arıburnu, **Sivas Kongresi**, Ankara, 1997, s. 27.)

⁸ Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, I, Ankara, 1995, s.61-66.

üzere ABD tarafından gönderilen General Harbord⁹ ile yaptığı bir mülakattan öğrenilmektedir¹⁰.

22 Eylül 1919'da gerçekleşen bu görüşme sırasında Mustafa Kemal Paşa ile Rauf Orbay, Bekir Sami Bey ve Rüstem (Bilinski) Beyler¹¹ de bulunmaktaydı. General Harbord ile yapılan bu görüşme Heyet-i Temsiliye'nin Kafkasya siyasetinde izleyeceği politikayı da ortaya koymaktaydı. Belirlenen bu politika son derece önemliydi. Bu görüşmede General Harbord, Mustafa Kemal Paşa'ya Kuvay-ı Milliye'nin gücü ve etkinliğini, gayrimüslimler ve Ermeniler hakkındaki düşüncelerini ve yardım hakkındaki fikirlerini sordu¹².

Bu olayı Mustafa Kemal Paşa Nutuk'unda şöyle anlatmaktadır: “İki gün önce yanında iki General ve on beş kadar subaydan oluşan bir grupla Amerika Araştırma Kurulu Başkanı General Harbord Sivas'a gelerek, Milli Hareketin haklı olduğunu ve gerekli bulunduğunu, İstanbul Hükümeti'nin güçsüz ve yasaya aykırı olduğunu bildirerek, bütün amaçlarımızı ve güçlü olduğumuzu ve haklı olan isteklerimizi kabul etmekten başka çıkar yol olmadığını hemen İstanbul'a bildirmiş”¹³ Mustafa Kemal Paşa bundan ayrı olmak üzere görüş ve düşüncelerini içeren bir rapor hazırlayıp, Karadeniz'de bulunan General Harbord'a ulaştırmıştı.

Bu raporda, Mustafa Kemal Paşa'nın Bolşevikler ve Azerbaycan hakkındaki görüşlerini içeren düşünceleri şöyle idi: “*Bolşeviklere gelince, bizim Memleketimizde bu*

⁹General James G. Harbord, 21 Mart 1866'da ABD'nin Illinois eyaletinde bir çiftçinin oğlu olarak dünyaya geldi. Kansas Ziraat Koleji'nden mezun olduktan sonra 1899'da 23 yaşında ABD KaraKuvvetlerine er olarak katıldı. Kara Kuvvetlerinde gösterdiği başarı sonucu kısa sürede yükseldi. Filipinlerde Güvenlik Kuvvetleri Başkanlığı, Soissons ve Chateau-Thierry'de Amerikan Birlikleri Kumandanlığı ile Küba ve Filistin'de çeşitli görevlerde bulundu. 1917-1918 yıllarında Genel Kurmay Başkanlığı yapmış, 26 Mayıs 1919'da ise bu görevine tekrar atanmıştır. General Harbord, 1922'de ordudan ayrıldıktan sonra Amerikan Radyo Şirketi'nin (Radio Corporation of America) Başkanı olmuş ve 1947'de ölümüne kadar bu şirketin yönetim kurulu başkanlığını yürütmüştür. (Muammer Özçelik, Milli Mücadele'de Amerikan Mandası Meselesi ve General Harbord Heyeti, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı**, Kayseri (Haziran-2011), s.168-169.)

¹⁰ M. K. Atatürk, **Nutuk**, I, s.171.; K. Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s.114, 169, 210.

¹¹Alfred Bilinski olarak bilinen Ahmet Rüstem Bey'in babası, 1848'de Macaristan'da Avusturya'ya karşı başarısızlıkla sonuçlanana ayaklanma ve devrimin ardından Osmanlı Devleti'ne sığınıp, devletin hizmetine giren Polonya asıllı Seweryn Bielinski'dir. Seweryn Bielinski, Osmanlı tabiiyetine geçtikten sonra Sadettin NihâdPaşa ismini almıştır. Alfred Bielinski ise 18 Nisan 1862'de Midilli'de doğmuştur. Annesi İngiliz'dir. Müslüman olduktan sonra Ahmet Rüstem adını almıştır. Avusturya Lümburg'de Siyasal Bilgiler Fakültesinde eğitimini tamamlayan Ahmet Rüstem Bey, Fransızca, İngilizce, Almanca, Lehçe, Rumca, İtalyanca, Arapça ve Farsça bilmektedir. 1914'te Osmanlı Devleti tarafından Washington'a elçi olarak atanmıştır. Ayrıca Sivas Kongresi Heyet-i Temsiliye Danışman Üyeliği yapmıştır. Osmanlı Meclis- Mebusan IV. Dönem Ankara Mebusu, I. Dönem Ankara Milletvekiliği yapmıştır. 1935'te Viyana'da öldü. (https://www.tbmm.gov.tr/TBMM_Album/Cilt1/index.html Erişim Tarihi: 11.11.2018)

¹² Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, I, s.171.

¹³ Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, III, s.991.

fikirler hiçbir suretle bir yer bulamaz. Dinimiz, adetlerimiz ve aynı zamanda içtimai durumumuz tamamı ile böyle bir fikrin yerleşmesine uygun değildir. Türkiye'de ne böyle kapitalistler ne de milyonlarca sanatçı ve işçi vardır. Diğer taraftan zirai bir problemimiz yoktur. Son olarak içtimai bakımdan dini prensipleriniz Bolşevizm'i benimsemekten bizi uzak tutmaktadır. Türk Milletinin meşgul prensiplerine karşı hiçbir temel olmadığını ve hatta Ferit Paşa'nın Bolşevizm'in memleketi istila ettiği veya etmek üzere olduğu yolundaki aslı olmayan söylentilere karşı milletin duyduğu dehşet hissi bunun kuvvetli delilidir”¹⁴.

Mustafa Kemal Paşa'nın raporda vurguladığı konulardan biri de yapılan bütün faaliyet ve hedeflerin Anadolu'nun güvenliğini sağlamak olduğunu ve şimdilik bunu yapmanın zorunlu bulunduğunu ifade etmekteydi: “Ermenistan'daki bahtsız Müslüman halkın yardımına gitmekten ve Azerbaycan Müslümanlar ile teşriki mesai etmekten çekinerek bütün faaliyet ve hedeflerinizi ana vatanın ve milletin şimdi çizilen hudutlar içinde hasretmeyi zaruri görüyoruz. Hakikaten de bize ishad olunan dört maddelik hareketlerin zararlı olduğuna kaniiz. Sınırlarımızın dışındaki maksatlar için maddi ve manevi kuvvetlerimizi dağıtmakla sadece anavatanın kalbi ve varlığımızın düğümü olan Hilafet ve Saltanat makamının müdafaası için ihtiyacımız olan kuvveti zayıflatmış olacağımızı düşünüyoruz...”¹⁵.

Mustafa Kemal Paşa konuşmasının devamında şunları da vurgulamaktaydı: “...Yakın zamanlarda gözlerimizin önünde cereyan eden hadiseler bize mutedil telakkilere bağlı kalmayı öğretti. Henüz sulhla neticelenmiş olan Umumi Harp esnasında hükümetimizin başında olan zat, Osmanlı kuvvetlerini Kafkasya'nın zaptı, Azerbaycan Hükümeti'nin kuvvetlendirilmesi ve Mısır'ın geri alınması gayeleri uğrunda kullandı. Bu siyasetin sonucu olarak bizim hakiki vatanımızın can damarı olan halk epey kayba uğradı. Birçok verimli topraklar bizden zorla sökülüp alındı. Hatta kendimize en son sığınak olarak ayırdığımız yerlerden başkentimiz ve memleketimizin İzmir, Antalya ve Adana gibi eşsiz bölgeleri yabancı işgali altındadır. Hâlbuki eğer harbe iştirak etmemiş olsaydık veya hiç değilse iştirak ettiğimiz halde kuvvetlerimizi haris emeller uğrunda harcayacağımıza akıllıca hâlihazırdaki sınırlarda topraklarımızı müdafa etmek üzere kullanmış olsaydık, durumumuz hala mağlup insanlarınki olmakla beraber şimdiki vaziyetten farklı olacaktı”¹⁶.

¹⁴ Hüseyin Baykara, **Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi**, İstanbul, 1975, s.288,289.

¹⁵ H. Baykara, **Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi**, s.284,290.

¹⁶ H. Baykara, **Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi**, s.284,290.

Mustafa Kemal Paşa'nın ifade ettiği bu düşüncelerine benzer bir konuşma daha önce 26 Mayıs 1919'da Saltanat Şurası'nda yapılmıştı. Konuşmayı yapan Ahmet Rıza Bey¹⁷ idi. O, konuyla ilgili şunları aktarmaktaydı: “*Bir takım ham hayaller uğrunda, Mısır'ın ve Kafkasya'nın fethi uğruna verdiğimiz kurbanlar kâfidir. Hakkını müdafaa ve istihsal arzusunda bulunan milletin her şeyden kuvvetli olması lâzım gelir. Hükümetin elinde silâhı olduğunu biliyoruz. O halde milletin bugünkü kuvveti birlik halinde, ittifak halinde bulunmasındadır. Kuvvetini milletin ruhundan almayan, umumun zarar ve faydasına taallük eden işlerde, militle müşavere ihtiyacını hissetmeyen bir hükümet zaaf ve acizlikten kurtulamaz*”¹⁸.

Mustafa Kemal Paşa yaptığı çalışmalarının amacının Anadolu'nun kurtuluşu olduğunu ifade etmekteydi. Ancak bu dönemde O'nun başlattığı Milli Mücadele hareketine ittihatçıların tamamen kayıtsız kaldığını söylemek doğru değildir. İttihatçılar da bu dönemde Mustafa Kemal Paşa ile birlikte çalışmışlardır. Bu nedenle de Mustafa Kemal Paşa'nın ittihatçılar ile yaptığı bu işbirliği onun da ittihatçı olarak değerlendirilmesine sebep olmaktaydı. Ancak bir süre sonra Mustafa Kemal Paşa ile ittihatçılar arasındaki bu işbirliğinin sonlandırılması, böyle bir düşüncenin doğru olmadığını göstermekteydi¹⁹.

Mustafa Kemal Paşa'nın Milli Mücadele hareketini başlatması sadece Türkiye'nin değil, aynı zamanda tüm Türklüğün kurtuluş yolunda attığı önemli bir adım idi. Bu anlamda Atatürk'ün başlattığı bu harekete yalnız Anadolu Türklerinin değil, tüm Türk halklarından desteğin olması doğal idi. Bu nedenledir ki, özellikle Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti daima Atatürk'e destek vermişlerdir. Tabii ki, o dönemde Azerbaycan Cumhuriyeti bir müddet İngilizlerin, Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ise Sovyet Rusya'sının kontrolü altında

¹⁷1859'da İstanbul'da doğdu. Babası çok İngilizce bilmesinden dolayı İngiliz lakabıyla tanınan Şurayı Devlet ve Ayan Meclisi üyelerinden Ali Bey'dir. Annesi ise Avusturya asıllı bir ailenin kızı Naile Hanım'dır. Ahmet Rıza Bey Galatasaray Lisesi'ni bitirdikten sonra Babıâli Tercüme odasında memur olarak göreve başladı. Daha sonra istifa ederek babasının yanına Anadolu'ya geçti. Anadolu'daki ziraat şartlarının kötü olması ve bunun halka yansımından dolayı 1883'te ziraat eğitimi almak üzere Fransa'ya gitti. Burada uzman bir ziraatçı olduktan sonra yurda geri döndü. Bu alanda istediğini elde edemeyince Paris'e gitmiş ve 1889'dan 1908'e kadar burada kalmıştır. Kendisi İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelen kurucularındandır. Auguste Comte'un Pozitivizm felsefesini Türkiye'ye getiren kişidir. Yaptığı görevler arasında; Mebusan Meclisi Başkanlığı, Ayan Meclisi Üyeliği bulunmaktadır. Ayrıca “*Meşveret*” gazetesini çıkarmış 26 Şubat 1930'da bir kaza sonucu kalçasını kırdıktan sonra tedavi gördüğü Şişli Etfal Hastanesi'nde öldü. (Eminalp Malkoç, “*Doğu-Batı Ekseninde Bir Osmanlı Aydını: Ahmet Rıza, Yaşamı ve Düşünce Dünyası*”, Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları, **İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi**, VI/11, 2007, s.95-98. **93-162**)

¹⁸ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, II, İstanbul, 1999, s. 443-444.; M. Tayyip Gökbilgin, **Milli Mücadele Başlarken**, I, Ankara, 1959, s.97.

¹⁹ E. J. Zürcher, **Milli Mücadele'de İttihatçılık**, s.157-160.; Şevket Süreyya Aydemir, **Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa**, III, İstanbul, 1985, s.362-366.

olduğu için bu çok da kolay olmamıştır. Fakat tüm bunlara rağmen Azerbaycan Türkleri Milli Mücadele Hareketi'nde Atatürk'ü desteklemiş ve onu Türklerin kurtarıcısı olarak nitelendirmişlerdir.

B- KAZIM KARABEKİR PAŞA'NIN GÖRÜŞLERİ

Milli Mücadele'nin diğer önemli bir lideri ise Kazım Karabekir Paşa²⁰dır. Kendisi Mondros Mütarekesi sırasında I. Kafkas Ordusu Komutanı görevinde bulunmuştu. Mondros Mütarekesi'nin 30 Ekim 1918'de imzalanmasından sonra Ahmet İzzet Paşa'nın²¹ isteği üzerine İstanbul'a 28 Kasım'da gelmişti²².

Bu sırada IX. Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa'nın²³ mütareke şartları gereğince görevini yerine getirmedeği öğrenilince ve Ermenilerin Paşa aleyhine yaptıkları başvurular sonucunda İngiliz Generali Milne²⁴, Yakup Şevki Paşa'nın geri çağırılmasını

²⁰1882'de İstanbul'da doğdu. Anne adı Havva, baba adı Mehmet idi. Erkan-ı Harbiye mezunudur. Fransızca, Almanca, Rusça bilmektedir. Bulunduğu görevlerden bazıları şunlardır; I. Ordu ve Irak VI. Ordu Kurmay Başkanı, I. Kafkas ve Erzurum XV. Kolordu Komutanı, Doğu Cephesi Komutanı, I. Dönem Edirne Milletvekili, Kars Konferansı Türk Heyeti Başkanı. Kendisi Kırmızı-Yeşil şeritli İstiklal Madalyası sahibi, evli ve üç çocuk babasıdır. 26 Ocak 1948'de geçirdiği kalp krizi sonucu Ankara'da öldü. (https://www.tbmm.gov.tr/TBMM_Album/Cilt1/index.html Erişim Tarihi: 11.11.2018)

²¹Ahmet İzzet Furgaç, Manastır'a bağlı Görice Sancağı'nın Naslic kasabasında doğdu. Babası Arnavutluk'un tanınmış ailelerinden birine mensup olan Naslic Ayanı Timur Bey'in oğlu eski mutasavvıflardan Haydar Bey idi. Ahmet İzzet Paşa, 1881'de Kuleli Askeri Lisesi'ni, 1884'te Harp Okulu'nu ve 1887'de ise Erkan'ı Harbiye'yi bitirdikten sonra Kurmay Yüzbaşı olarak orduya katıldı. 1889'da Yüzbaşı oldu. İki yıl sonra staj için Almanya'ya gitti. 1894'te yurda geri dönmelerinden ardından İstanbul, Suriye-Filistin ve Sofya'da çeşitli görevlerde bulundu. 2. Meşrutiyet'in ilanından sonra İstanbul'a çağrılan Ahmet İzzet Paşa, Erkân-I Harbiye-İ Umumiye Reisliğine tayin edildi. 1911'de Mahmut Şevket ve Goltz Paşalarla aralarındaki görüş ayrılığından dolayı 1911'de Yemen'e gönderildi. Yemen isyanını bastırdı. Birinci Dünya Savaşı sırasında II. Ordu ve Kafkas Orduları Grup Kumandanlığı'na getirilen Ahmet İzzet Paşa, Rus ordularının ilerlemesini durdurdu. Talat Paşa ile birlikte Brest-Litovsk ve Bükreş konferanslarına askeri delege olarak katıldı. Ahmet İzzet Paşa 19 Mayıs 1919'da Damat Ferit Paşa'nın ikinci kabinesinde Vükela Meclisi'ne memur edilerek sandalyesiz nazır oldu. Ancak Kuva-yi Milliye'ye karşı baskıların giderek artmasına Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının tutuklanma kararına karşı çıkarak istifa etti. Ahmet Tevfik Paşa'nın üçüncü kabinesinde 22 Ekim 1920'de Dâhiliye Nezareti'ne getirildi. Milli Hareket'in savunucularından biridir. Ahmet İzzet Paşa askerlik, felsefe, edebiyat, tarih, fen bilimleri gibi pek çok sahada bilgi sahibiydi. Almanca, Fransızca, Arapça ve Farsça biliyordu. Cumhuriyet'in ilanından sonra emekli maaşıyla geçindi. 1937'de Moda'daki evinde ölünce Karacaahmet Mezarlığı'na defnedildi. (Metin Ayışığı, "Ahmet İzzet Paşa", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, XXIII, Ankara, 2013, s.563-564.)

²² K. Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s.1-6.

²³1876'da Harput'ta doğdu. İlköğrenimini Elaziz Askeri Rüştüyesi ve Erzurum Askeri İdadisi'nde tamamladı. 1896'da Mektebi Harbiye'yi bitirdi. 1900 yılında Erkan-ı Harbiye'den Kurmay Yüzbaşı olarak mezun oldu. Balkan, Birinci Dünya Savaşları ve Milli Mücadele dönemlerinde görev aldı. 16 Mart 1920'de İstanbul'un İngilizlerce işgali sonrası Malta'ya sürgün edildi. Sakarya Meydan Muharebesi sonrası 31 Ekim 1921'de Ankara'ya gelerek Milli Mücadele'ye katıldı. Milli Mücadele'nin başarıyla sonuçlanması sonucu 1924'te Yüksek Askeri Şura Üyeliği'ne atandı. 20 Aralık 1939'da bu görevi deva ederken öldü. (T.C. Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Yayınları, **Türk İstiklâl Harbine Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri**, Ankara, 1972, s. 66.)

²⁴George Francis Milne, 5 Kasım 1866'da İskoçya-Aberdeenshire'da doğdu. Mondros Mütarekesi sonrası İşgal Kuvvetleri Komutanı olarak 1919'da İstanbul'a girdi. 26 Nisan 1920'de Generalliğe terfi etti. İzmir'in Yunanlılarca işgal edilmesini kolaylaştıran Milne Hattı'nı belirledi. Milli Mücadele'nin başarıyla sonuçlanması sonrası İngiltere'ye döndü ve 1926-1933 yılları arasında Genelkurmay Başkanlığı

istedi. Harbiye Nazırı Şakir Paşa'da 3 Nisan 1919'da IX. Ordu'nun feshedildiği emrini verdi²⁵. Bunun üzerine feshedilen ordu XV. Kolordu haline getirilerek Kazım Karabekir'in komutasına verildi. Yeni görevini alan Kazım Karabekir Paşa 13 Mayıs 1919'da Erzurum'a geldi²⁶.

Kazım Karabekir Paşa'nın Azerbaycan hakkındaki görüşleri dikkate değerdi. O, konuyla ilgili Ankara'ya 2 Eylül 1919'da çektiği telde şunları ifade etmekteydi: *“Bakü'ye gönderdiğimiz Ömer Lütfi Bey 2 Eylül 1919'da Erzurum'a avdet etti. Verdiği malumat; Kafkasya'ya Bolşevik kıtaları henüz girmemiş olmakla beraber, Bolşevik cereyanları ve teşkilatı var. Fakat bu iş gizli yapılmaktadır. Bakü'de Azerbaycan Müsavat Hükümeti İngilizlerin kontrolünde. Bize karşı lakayt bir tavır takınmaktadır. Bizi ölmüş olarak görüyorlar ve muavenet-i nakdiyeye (parasal yardım) yanaşmıyorlar. Bolşevikliğin yakında mahvolacağına inanıyorlar. Gürcü Menşevik Hükümeti de İngilizlerin elinde bulunuyor. Bakü ve Tiflis'te büyük İngiliz kuvvetleri görülmüyor. İngilizlerin bütün Kafkasları tahliye edeceği şaiyaları var. Bolşevik Ruslarla irtibata memur Doktor Fuat Bey²⁷ Moskova'ya geçmiştir”²⁸.*

Kazım Karabekir Paşa'nın 18 Şubat 1920'de Heyet-i Temsiliye'ye çektiği telde ise Azerbaycan Müsavat Fırkası'nın İstanbul Hükümeti'nden bir farkının olmadığını şu değerlendirme ile vurgulamaktaydı: *“Azerbaycan'da Müsavat Fırkası hâkimdi. Bu da İngiliz nüfusu altında bulunuyordu. Bunlar bu tesirle Bolşeviklerle harbe cüret edebilecekler miydi? Henüz zabıt ve küçük zabıt heyetleri pek iptidai bir haldedir. Ermeni milislerine karşı dahi bir kudret gösteremeyen ve Azeriler Deniken ve Kolçak gibi Çar Ordusu'nun heyet-i zabitanı ve itilafın nihayetsiz mühimmat ve eslah muavenetine mazhar yüz binlerce kuvvetindeki orduları ezmiş bitirmişken, nihayet yirmi bin kadar bir kuvvet çıkarabilecek zabıtsız kumandasız Azeriler ne yapacaktı. Meseleyi siyasi halletmek için daha vakit varken Bolşeviklerle anlaşmak cihetine gidecekler miydi? Bizim Ferit Paşa Hükümeti İstanbul'da ne halde idiyse Müsavat Hükümeti de*

görevinde bulundu. 23 Mart 198'de Londra'da öldü. (<https://www.geni.com/people/Field-Marshal-George-Francis-Milne-1st-Baron-Milne-GCB-GCMG-DSO/6000000016548186349> Erişim Tarihi: 11.10.2018)

²⁵ **Türk İstiklal Harbi, I**, Genelkurmay, Ankara, 1967, s.169.

²⁶ K. Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s.14.

²⁷ Fuat Umay, 1885 yılında Kırklareli'nde doğdu. Baba adı Mehmet Nuri, anne adı Saniye Hanım idi. İstanbul Tıbbiye-i Mülkiye mezunudur. Fransızca bilmektedir. Yaptığı görevler şöyledir: Bolu Merkez Hükümet Doktorluğu, Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti Bolu Merkez Başkanı I. Dönem Bolu Milletvekili, Sıhhiye ve Muavenet-İ İçtimaiye Encümeni Reisi, Himaye-İ Etfal Cemiyeti Kurucusu ve Başkanı. Kırmızı-Yeşil Şeritli İstiklal Madalyası sahibidir. Evli ve dört çocuk babasıydı. 1 Temmuz 1963'te öldü. (https://www.tbmm.gov.tr/TBMM_Album/Cilt1/index.html Erişim Tarihi: 11.10.2018)

²⁸ K. Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s.167.

daha zebun (güçsüz) bir haldedir. Herhalde durumu kendilerine açıkladığım şifrem Azerbaycanlı kardeşlerimizi ikaz eder ümidindeyim”²⁹.

Kazım Karabekir Paşa'nın aynı tarihlerde III. Fırka Kumandanlığı'na gönderdiği bir başka telde ise İngilizlerin Azerbaycan'a silah yardımıyla bulunduğunu, bir İngiliz birliğinin buraya sevk edileceğini, İngilizlerin Bolşeviklere karşı olduğunu ifade etmekteydi: “İngilizlerin Azerbaycan Hükümeti ile ittifak ettikleri ve Azerbaycan'a İngilizler tarafından verilecek silah ve cephane ile birlikte şimdilik ilk kabile olarak beş bin İngiliz askerinin Azerbaycan'a sevk edileceği ve Gürcistan ile Ermenistan'ın da aynı şekilde silahlandırılacakları haber alınmıştır. Mezkur cumhuriyetlerin istiklallerinin Bolşeviklere karşı akdedilen bir ittifak mukabilinde tasdik edilmiş olması pek muhtemeldir. İngilizlerin verdikleri silah ve mühimmat ile birlikte Bolşeviklere mukabele vesilesiyle Azerbaycan toprağına İngiliz kıtaatının girmesine ve yerleşmesine müsaade edilirse, vaziyet genç Azerbaycan Hükümeti için tek başına elim bir hal olacaktır. Azerbaycan toprağına İngilizler girdikten sonra şüphesiz ki senelerden beri bu genç hükümetlerin istiklallerini imha ve eski Çarlık Rusyasını ihyaya çalışan Denikin³⁰ ve bunun müttefiki olan İngilizlerin bulunacakları topraklarda nihayet Bolşevikler için hasımbir mahiyet alacaktır”³¹.

Kazım Karabekir Paşa'nın Azerbaycan ile ilgili dile getirdiği konulardan biri de Azerbaycan'ın Türkiye'ye yardımı ile ilgiliydi. Nitekim Heyet-i Temsiliye ile Azerbaycan arasında siyasi ilişkilerin geliştirebilmesi için buraya Heyet-i Temsiliye tarafından Halil Paşa³² ile Dr. Fuat Sabit Bey görevlendirildi. Amaç Bolşeviklerle işbirliğini sağlayabilmektir. Bolşeviklerle Anadolu arasındaki Kafkas engeli kaldırmak için Bolşeviklerle işbirliği yaparak Kızıl Ordu'nun 27 Nisan 1920'de Bakü'ye girmesini

²⁹ K. Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s.457.

³⁰ 16 Aralık 1872'de Polonya'da doğan Anton İvanoviç Denikin, Rus İç Savaşı boyunca Güney Cephesi'nde Beyaz Ordu adlı Bolşevik karşıtı güçleri yöneten generaldir. 8 Ağustos 1947'de ölmüştür. (<https://www.britannica.com/biography/Anton-Ivanovich-Denikin> Erişim Tarihi: 11.10.2018)

³¹ K. Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s.456.

³² Alptekin Müderrisoğlu Halil Paşa ile ilgili şunları aktarmaktadır: “I. Dünya Savaşı'nın tanınan komutanlarından Halil Paşa İngilizler tarafından İstanbul'da hapsedildiği yerden kaçarak Sivas'a gelmiş ve Mustafa Kemal Paşa ile buluşmuştu. I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Kafkasya'da bazı askeri hareketleri yönettiğinden o bölgeleri ve Rusları yakından tanımaktaydı. Bu durumu göz önünde tutan Mustafa Kemal Paşa Sovyetlerle aramızdaki yolu açmak ve bağlantı kurulduktan sonra silah, cephane ve para yardımı sağlamak üzere Sivas Kongresi'nden hemen sonra Halil Paşa'yı Rusya'ya gönderdi. O günlerde Türkiye ile Rusya arasında İngilizlerin desteği ile kurulmuş Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan Devletleri yer alıyordu”. (Alptekin Müderrisoğlu, Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları, Ankara, 2013, s.506)

kolaylaştıran Halil Paşa ve Dr. Fuat Sabit, Türkiye'ye yapılacak yardımları temin etmek amacıyla Mayıs ayı başında Moskova'ya gönderildi³³.

Dr. Fuat Sabit Bey'in Rauf Bey aracılığıyla 19 Ekim 1919'da gönderdiği telde, Azerbaycan'ın Türkiye'ye yardım etmek istediği ancak şu anda bunun mümkün olmadığı belirtilmekteydi³⁴.

19 Ekim'de Dr. Fuat Sabit Bey'in gönderdiği bu tele 21 Ekim 1919'da Kazım Karabekir Paşa tarafından Rauf Bey'e konuyla ilgili verdiği cevabı şaşkıncıydı. Kazım Karabekir Paşa 1. Madde'de belirtilen ve muhabere ile ilgili yaşanan bilginin doğru olmadığını ifade etmekteydi. O'na göre bu durum İtilaf Devletlerinin bir dedikodusuydu. Değerlendirdiği diğer bir konu ise Azerbaycan'dan Türkiye'ye yapılacak yardım ile ilgiliydi: “...Bundan başka Azerbaycan Hükümeti veya adamları zabitanımızı bol para vadi ile kendilerine celp ederek, firar ettiriyorlar. Nitekim Nahçıvanlı Büyükhân böyle güzide birkaç zabitemizi ayartmış ve götürmüştür. Bu hal zaten kaçmaya hazır olan efrada suitesir yaptığı ve bu yüzden firarlar çoğaldığı için Azerbaycanlıların bu tarz hareketlerine karşı şedid davranıyorum”³⁵.

Kazım Karabekir Paşa'nın bu değerlendirmesine karşı iç çatışmaların olduğu bir dönemde Azerbaycan'ın Türkiye'ye yardım niyetinde olması bir iyi niyet göstergesi ve aramızdaki kan bağının ne kadar güçlü olduğunun bir göstergesiydi. Nitekim bu yardım yapıldı. Azerbaycan Hükümeti Eski Başvekili Nasip Bey, Ankara Hükümeti'ne verilmek üzere Mehmet Ali Ahmetzade aracılığıyla bu yardımı göndermişti. Bu yardım 2 Ekim 1920'de Ankara Hükümeti Dışişleri Bakanı Ahmet Muhtar Bey'e 19.000 Osmanlı altını ile 1.000.000 Fransız Frankı ve sekiz parça petrol poliçesi olmak üzere imza karşılığı teslim edildi³⁶. Azerbaycan'ın Milli Mücadele'de yaptığı yardımlardan dolayı Hükümet adına teşekkür edilmiştir.

Azerbaycan Cumhuriyeti, Sovyet Rusya tarafından işgal edildikten sonra Moskova'nın kontrolünde oluşturulan Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin devlet Başkanı Neriman Nerimanov da Atatürk'ün yıkılan Osmanlı İmparatorluğu'nun

³³ Emel Akal, **Milli Mücadele Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat Terakki ve Bolşevizm**, İstanbul, 2012, s.282-288.; K. Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s.788-792.

³⁴ Dr. Fuat Sabit Bey, gönderdiği telde şunları aktarmaktaydı: “Bakü'de bulunan makine kuvvetsiz olduğundan telsiz muhaberesi mümkün olamadı. Azerbaycan Hükümeti istikraza muvafakat ediyor. Bolşeviklerle görüştim. Bolşevizm'in memleketimizde tesisi için içtimai, iktisadi hiçbir esas olmadığı gibi halkın irfan ve an'anesi de buna muhalif olduğundan hiçbir ıslahat-ı içtimaiye davetine girişmeden ne suretle yardım edeceklerini sordum. Her suretle yardım edeceklerini ve şimdi yol olmadığından yalnız paraca yardım mümkün olduğu ve ne miktara ihtiyaç hâsıl olursa derhal vereceğini temin ettiler”. (K. Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s.358.)

³⁵ K. Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s.359.

³⁶ Mirza Bala Mehmetzade, **Milli Azerbaycan Hareketi**, Ankara, 1991, s.120.

üzerine kurmak istediği Türkiye Cumhuriyeti'ne birçok yardımlar yapmıştır. Böylece Mustafa Kemal Paşa, 1921 yılında Azerbaycan Başkanı N.Nerimanov'a bir mektup göndererek borç para talebinde bulunmuş, mektup 17 Mart 1921 tarihinde TBMM Bakü Büyükelçisi olan Memduh Şevket Bey tarafından Nerimanova ulaştırılmıştır. Nerimanov Azerbaycan Hükümeti içinde bazı bakanların karşı çıkmalarına rağmen, Mustafa Kemal Paşa'nın isteğine olumlu cevap vererek, 500 kilo altını Ankara'ya ulaştırmıştır. Daha sonra Azerbaycan Hükümeti tarafından Rusya'dan alınan 10 milyon altın ruble, yine Nerimanov tarafından Ankara'ya gönderilmiştir.

Nerimanov, 23 Mart 1921 tarihinde, Atatürke yazdığı cevap mektubunda, birbiri ardınca kazanılan savaşlar ile Türk halkının emperyalizmden kurtulma günlerinin yaklaştığının, bu yüzden bu başarıları kazanan TBMM Hükümetini, onun başkanını ve kahraman Türk ordusunu kutladığını bildirdikten sonra, *“Paşam, Türk Milletinde bir an`ane vardır; kardeş kardeşe borç vermez, kardeş her durumda kardeşinin elinden tutar. Biz kardeş halklarız, her zaman ve her şartta birbirimizin elinden tutacağız, bugün yaptığımız bir kardeşin yaptığından başka bir şey değildir”*.

Ayrıca Azerbaycan Hükümeti'nin 2 Ekim 1922'de Anadolu fakirlerine yardım teşkili ile uğraşacak özel bir komisyon kurması, aynı zamanda Azerbaycan Türk basınında savaş halinde olan Türkiye'ye mali ve silah yardımını hızlandırmakla *“Misak-ı Milli”* ilkelerinin katiyetle desteklenmesi, o devir için çok önemliydi. Anadolu Türklerinin geçirdiği sıkıntılı döneme kayıtsız kalmayarak, Türkiye halkı ile ilgili haberlere sütunlarında sık sık yer veren, Bakü'de Latin harfleri ile yayın yapan *“Yeni Yol”* gazetesi, Azerbaycan halkına yaptığı bir çağrıda şöyle yazıyordu: *“Mustafa Kemal'in askerlerinin tek başlarına mücadele ettiği bir dönemde Anadolu'da ki Türk kardeşlerimize yardım etmeli, iaşe toplamalı ve gerekirse gidip orada canımızı feda etmeliyiz”*.

SONUÇ

Azerbaycan Türklüğünün varlığı için Türkiye Türklüğünün varlığı önemli olmasına şüphe duymayan Azerbaycan Türkleri, Türk Milletinin kurtarıcısı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Osmanlı Devleti'nin tenezzülü döneminde başlattığı Millî Mücadele Hareketi'nde önemli yer almıştır. Azerbaycan Türkleri, bu dönemde İslam-Türk halklarının kalkınmasının temeli olarak görülen Osmanlı-Türk Devleti'nin 1. Dünya Savaşı'nda yenilmesine çok üzülmüş, ama Atatürk'ün Samsun'da Millî Mücadele Hareketi'ne başlaması ile Anadoludaki kardeşleri üzüldükleri kadar da umutlanmışlardır.

Böylece Çarlık Rusyası'nın yıkılmasıyla 1918-1920 yıllarda Azerbaycan'ın kuzeyinde bağımsızlığını kazanmış Azerbaycan Cumhuriyeti devleti başta kurucusu Mehmet Emin Rezulzade, Türk Millî Mücadele Hareketi'ne her türlü destek vermişlerdir. Doğrudur, o zamanın koşulları altında Büyük Britanya'nın baskısı altında olan Azerbaycan Hükümeti ilk dönemlerde yeterince Atatürk'e ve silahdaşlarına yardımda bulunamamıştır. Ama zamanla Büyük Britanya'nın baskısından kurtulmayı başaran Azerbaycan Devleti Nasib Bey Yusifbeyli'nin Başbakan olduğu hükümetleri devrinde Milli Mücadele Hareketi'ne mali yardımlarda bulunmuşlardır. Aynı zamanda Azerbaycan Türk aydınlarından Ahmet Cevat, Cefer Cabbarlı, Abdulla Şaiq, Umgülsüm, Hüseyin Cavid ve başkaları bu hareketi destekleyen şiirler yazmışlardır.

Bu anlamda Atatürk'ün ve Kazım Karabekir Paşa'nın da Azerbaycan'la ilgili düşüncelerini bir bütün olarak idrak etmeliyiz. Çünkü her iki büyük devlet adamı aslında Azerbaycan'a daima sevgi beslemiş ve onun bağımsızlığını savunmuşlardır. Sadece, bu dönemde Milli Mücadele Hareketi'nin içinde bulunan Türkiye Türklüğü bazı meselelerde Sovyet Rusya ile anlaşmak zorunda kalmıştır. Böyle bir durumda Atatürk'ün Azerbaycan ile ilgili politikasında ciddiye alınabilecek meseleler, aslında dönemin koşulları altında değerlendirilmelidir.

KAYNAKÇA

1-Kitaplar

- AKAL, Emel, **Milli Mücadele Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat Terakki ve Bolşevizm**, İstanbul, 2012.
- ARIBURNU, Kemal, **Sivas Kongresi**, Ankara, 1997.
- ATATÜRK, Mustafa Kemal, **Nutuk**, I, Ankara, 1995.
- AYDEMİR, Şevket Süreyya, **Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa**, III, İstanbul, 1985.
- BAYKARA, Hüseyin, **Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi**, İstanbul, 1975.
- KARABEKİR, Kazım, **İstiklal Harbimiz**, İstanbul, 1988.
- M. Tayyip Gökbilgin, **Milli Mücadele Başlarken**, I, Ankara, 1959.
- MEHMETZADE, Mirza Bala, **Milli Azerbaycan Hareketi**, Ankara, 1991.
- Milli Egemenlik Belgeleri**, Ankara, 2015, s.8.
- MÜDERRİSOĞLU, Alptekin, **Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları**, Ankara, 2013.
- ÖZÇELİK Muammer, **Milli Mücadele'de Amerikan Mandası Meselesi ve General Harbord Heyeti**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı**, Kayseri (Haziran-2011).
- T.C. Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Yayınları, **Türk İstiklâl Harbine Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri**, Ankara, 1972.
- TANSEL, Selahattin, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, I, Ankara, 1977.
- TUNAYA, Tarık Zafer, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, II, İstanbul, 1999.
- Türk İstiklal Harbi**, I, Genelkurmay, Ankara, 1967.
- TÜRKMEN, Zekeriya, **Mütareke Döneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılanması (1918-1920)**, Ankara, 2001.
- ZÜRCHER, Eric Jan, **Milli Mücadele'de İttihatçılık**, İstanbul, 1987.

2- Makaleler

- AYIŞIĞI, Metin, **"Ahmet İzzet Paşa"**, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, XXIII, Ankara, 2013, s.563-564.

MALKOÇ, Eminalp, “Doğu-Batı Ekseninde Bir Osmanlı Aydını: Ahmet Rıza, Yaşamı ve Düşünce Dünyası”, Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları, **İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi**, VI/11, 2007, s. 93-162.

3- Elektronik Kaynaklar

<http://www.ait.hacettepe.edu.tr/egitim/ait203204/I8.pdf> Erişim Tarihi:
11.11.2018

https://www.tbmm.gov.tr/TBMM_Album/Cilt1/index.html Erişim Tarihi:
11.11.2018

https://www.tbmm.gov.tr/TBMM_Album/Cilt1/index.html Erişim Tarihi:
11.11.2018

<https://www.geni.com/people/Field-Marshal-George-Francis-Milne-1st-Baron-Milne-GCB-GCMG-DSO/6000000016548186349> Erişim Tarihi: 11.10.2018

https://www.tbmm.gov.tr/TBMM_Album/Cilt1/index.html Erişim Tarihi:
11.10.2018

<https://www.britannica.com/biography/Anton-Ivanovich-Denikin> Erişim Tarihi:
11.10.2018